

MIT ÉRDEMES MEGSZÁMOLNI EGY REGÉNYBEN?

I.

(Széljegyzetek a matematikai módszerekhez)

Az irodalomtudománynak máig nincs tudományos módszere. E hiány egyik legszembetűnőbb jele, hogy semmilyen elfogadható kritérium nincs, aminek alapján az irodalom tudósa eldönthetné, melyik írónak van helye, melyiknek nincs egy korszak, egy nemzet irodalmának történetében. A válogatásban a legtöbb tudós a hagyományra támaszkodik vagy önkényesen ő maga dönt. Új irodalomtörténetünk VI. kötetéből a szerkesztők kihagyták a korszak kiemelkedő szatirikusát, a *Kazohinia* szerzőjét, Szatmári Sándort. Faguet, a nemcsak neves, hanem kitűnő francia irodalomtörténész egyszerűen nem vesz tudomást Stendhal műveiről, holott nemcsak mi, 20. századiak tartjuk nagy írónak, de már a kortárs Balzac is fölismerete benne a zsenit. Brunetiere – a magyar Pintér – állandóan szemtelennek minősíti Stendhált. A világcsúcsot alighanem a mi Császár Elemérünk tartja, aki ellenségeit még a bibliográfiából is kirekesztette, ami éppolyan mintha a telefonkönyvből kihagynák valamelyik előfizetőt.

Válogatás dolgában a hagyomány valamelyest fékezi az önkényt. Elemzés (már amennyiben ilyesmivel egyáltalán találkozunk), értékelés dolgában inkább bénítólag hat. A megkövesedett véleményeket a tudósok úgy adják egymás kezébe, mint a futó a stafétabotot: – a tudós elindul a váltóhelyről a más véleményével és a „saját” véleményével szakítja át a célszalagot.

Ebbe a kategóriába tartozik az a kérdés, hogy melyik szerzőt milyen terjedelemben méltassanak irodalomtörténetben, irodalmi lexikonban. Ezen a téren is tombol az önkény, holott

– noha mérce nincs – ez nem szükségszerű. Igaz ugyan, hogy a sokoldalú szerzőkről, amilyen Vörösmarty – megállapítják, hogy hány meg hány területen működött, sikeresen vagy sikertelenül. Annál ritkábban kísérlik meg viszont, hogy mindazokat az elemeket sorra vegyék, amelyek a tárgyalt író művére jellemzők, hozzájárulnak a teljes portréhoz. Berzsenyi Összes (ömlesztett) művei kiadásában egy szó sem szól szószármaztatásairól, sem arról, hogy válaszul Kölcsey méltatlan bírálatára – ő írta – tudtommal az első magyar „így írtok ti”-t, mint ahogy Arany portréja is csonka, „kegyeletből” megsemmisített pornó versei nélkül.

Ismeretes, hogy a nagy kritikusok szinte valamennyien tévedtek. Ez a közmegegyezés. Viszont nincs objektív mérték, amivel tévedésüket tévedésnek minősíthetnénk. Más szóval az is lehet, hogy mi tévedünk. Konszenzus ide vagy oda. Itt érintjük a másik sarkalatos pontot: – a művek elemzésére ugyancsak hiányzik a módszer, az értékelésre pedig a skála. Mind az egyik, mind a másik téren a teljes önkény uralkodik. Következésképpen az irodalom tudósa úgy téved – ha jóhiszemű – vagy úgy csal – ha rosszhiszemű –, ahogy kedve tartja.

Nyilván e tények fölismerése, másrészt a rohamosan fejlődő egzakt tudományok készítették a tudósok egy részét arra, hogy matematikai módszerekhez folyamodva teremtsék meg az irodalomtudomány valóban tudományos vizsgálódási módszereit. A Helikon 1969/3–4. száma több cikket közöl e tárgykörből, *A számítógépek és a humán tudományok* címmel. Mielőtt e tanulmánygyűjteménnyel foglalkoznék, hadd idézzek egy fölöttébb derűlátó megállapítást Andor Györgytől: *Juhász Ferenc kétütemű nyolcasai* című tanulmányában (It, 1974/1. 197.) igen derűlátó hangnemben nyilatkozik a kérdésről:

„Napjainkban a matematika a humán tudományokban is egyre nagyobb szerepet kap. A matematikai módszerek (elsősorban a matematikai statisztika, az információelmélet és a valószínűségszámítás) lehetővé teszik, hogy egzakt módon elemezzünk irodalmi műveket. Így könnyebbé és pontosabbá válik az egyes alkotások összehasonlítása, s

olyan jelenségekre is fény derülhet, melyeket a 'hagyományos' módszerekkel nem tudtak, nem is tudhattak felfedezni.”

A célt ugyanígy jelöli meg R. S. Vachal *A számítógépek alkalmazásáról* (Helikon, 391.).

„... a közeljövőben így kezd majd munkához a kutató: a tanulmányozott szerző nyomtatástól mikrofilmig bármilyen formában összegyűjtött szövegeit egy automatikus optikai berendezés olvassa végig, automatikusan elkészül egy a szövegváltozatokat tartalmazó kiadás és egy konkordancia, az esetleges javításokkal és a szöveg ágrajz diagramjaival együtt. Az automatikus szintaktikai analízis lehetővé fogja tenni a szavakon kívül különböző nyelvi jellemzők gyakoriságának számlálását is.

Mindez olyan alapot szolgáltat, hogy az esendő emlékeztől többé nem függő kutató olyan könnyedén építheti fel *saját* finom és bonyolult elemzését, szerzőségi-hatás-, stílus- és témavizsgálatait, ami jelenleg csak rövid szövegek esetén valósítható meg.”

Christiane és Claude Allais (Helikon, 399.) ugyanazt a gondolatot más szavakkal fejezi ki:

„A kritikus elolvassa a regényt, és absztrahálja a struktúrára vonatkozó saját benyomásait. Mivel azonban nem tudja fejben tartani valamennyi változó valamennyi változását, mindenképpen a szubjektív elemzéshez tér vissza, egyes pontokat alá, másokat felülértékel. De ha az emberi agy nem is tud sikeresen egyszerre foglalkozni valamennyi változóval, a számítógép képes erre.”

Sajnos a tanulmány, amelyből az idézetet kiszakítottuk, nem győz meg afelől, hogy a számítógép akár egy közepes kritikus vagy irodalomtörténész dolgozatát felülmúlná, s nemcsak a kérdéses tanulmányra érvényes ez a megállapítás.

A számítógépekkel elvégezhető munkákat felsorolva Miklós Pál (*A számok és az irodalomtudomány*. Helikon, 415.) a következő eredményre jut:

„A legobjektívebb (egyben legegzaktabbnak) látszó eljárás: megszámlálni a mű hangjait (és hangközzeit, szüneteit). Eredményül kapunk egy

számot, amely numerikusan meghatározza a mű terjedelmét. Rendkívül egzakt és maximálisan objektív eljárás – rendkívül sovány és a mű lényegét illetően semmitmondó eredmény.”

A szószámlálás egyébként a gépi fordítási célokra tervezett COMIT gépen, amint erről a már idézett R. S. Vachal értesít (Helikon, 385.) „gyerekjátékhoz” hasonlít.

A fiúk (a szavak) sorbaállnak (szöveg). Néhányan zöld sapkát tettek a fejükre, ők a *nor*-ok (ez a megszámlálendő szó). A sor elején áll a kenguru (TALLY/O). A kenguru végignéz a soron, amíg lát egy zöldsapkás fiút. Ez elé a fiú elé ugrik a sorba, és felemeli egy ujját (+TALLY/1.) Ezt addig folytatja, míg nincs előtte több zöldsapkás fiú. Ekkorra annyi ujját emelte fel, ahány zöldsapkás fiú (*nor*) van a sorban, (szövegben).”

Ez az a legezektább művelet, amelyről Miklós Pál beszél.

Karl Kroeber *Számítógépes vizsgálatok az irodalomelmzésben* című tanulmányában humán tudósnál ritka őszinteséggel, és következtelenségekkel vegyített következetességgel magyarázza el, hogy a matematikai módszerrel való vizsgálódásnak ugyanazok az akadályok állanak az útjába, mint a hagyományosnak. (392–4., 397–8.).

„Elmentem a Wisconsin Egyetem Számítógép Központjába és azt mondtam: Szeretném használni az önök gépeit regények prózastílusának elemzésére. Azonnal ezt a választ kaptam: Rendben van, reméljük segíthetünk önnek, de először el kell mondania nekünk, mit ért stíluson. Rá kellett jönnöm, folytatja, milyen keveset tudok saját tárgyamról, és felül kellett vizsgálnom azokat a terminusokat, amelyeket éveken át magától értetődően használtam.”

Mit tehetett mást, fejest ugrott az elméleti önkritika zavaros vizébe, hogy kihalássza belőle egyebek mellett a stílus fogalmát. Gondolata eredeti és elgondolkoztató, ezért tüzetesebben idézem:

„A nyelvi és kulturális változások természetének különbözősége valószínűleg arra az okra vezethető vissza, hogy a nyelv nem képes olyan komoly hatásokat befogadni, amelyek megzavarhatnák a kommuniká-

ciót, ezzel szemben a kulturális intézmények áldozatul esnek a behatásoknak, lévén hogy nincs egy olyan állandó ellenőrző mechanizmusuk, amelynek a nyelvben működni kell, ha meg akar felelni funkciójának. Az irodalom, úgy tűnik, közbülső helyet foglal el a nyelv története és az intézmények története között, és úgy hiszem, az irodalmi stílus ennek a pozíciónak megnyilvánulása.”

Sajnos, e tételt kevésbé meggyőző példával homályosítja el, ahelyett, hogy megvilágítaná. Később egy lépéssel tovább megy:

„Ez azt jelenti, hogy a nyelvészeti tanulmányok megvilágítják ugyan az irodalmi stílus történetét (ez vonatkozik a kulturális tanulmányokra is), de nem magyarázzák meg és nem is tudják megmagyarázni az irodalmi stílus *belső* elveit. Noha nincs szándékomban eltekinteni a kultúrtörténészek munkájától, igyekszem meghatározni és értékelni azokat a változásokat és ismétlődéseket, amelyek speciálisan jellemzőek arra a különös jelképes kommunikációra, ami maga az irodalom.”

Majd:

„Bármennyire befolyásolja is a kultúrtörténet az irodalmi stílust, és bármennyire befolyásolja a nyelvtörténet, az irodalmi stílusnak megvan a maga története, saját rendszere az átalakulásra és változatlanul maradásra, és ez a *belső* rendszer az, amellyel én, mint az irodalom kutatója foglalkozom.”

Mindezt „érthetőbbé tehetném, ha tudnám mi a stílus, de az egyik legfontosabb dolog amire rájöttem – teljes tájékozatlanságom ebben a kérdésben”.

„A kritikusok úgy beszélnek egy regényíró stílusáról, mintha az valami állandó dolog volna. Szerintem ez túl kényelmes álláspont, amely akkor fejlődött ki, amikor még nem álltak rendelkezésünkre számítógépek. Feltételezésem az, hogy egy regényíró stílusa *folyamat* . . . amelynek során az író pályájának kezdetén írott regény a pályájának végén írott regényig fejlődik.”

Példaképpen Dickensre hivatkozik.

„. . . az angol regénypróza stílusának leírásához az összes angolul írott regényt végig kellene vizsgálnunk” – a föladat számítógéppel lehetséges, de költséges. E kényszer parancsára öt 19. századi angol regényíró 22 regényét elemzi, mert „sze-

retné megállapítani egyrészt az öt író regényprózájának jellemzőit, másrészt az őket összekapcsoló stílusbeli rokonságokat.”

Eljutott annak megállapításáig, hogy „a nyelvtan és a szó-megválasztás inkább tünetei, mint lényege a regény-próza stílusának”.

Honnan is indultunk el? A nyelvi és a kulturális változások különbözőzésétől? Onnan – sajátosan tudományos vargabetű után – elérkeztünk Buffon híres mondásához: – le style c'est l'homme même. A fentebb vázolt gondolatmenetben félrelépést sokat, előrelépést véletlenül sem talál a figyelmes olvasó. Mert ha a mondatszerkezetek és a szavak megválasztása csupán tünete a stílusnak, semmiképpen nem a lényege, a döntő tényező tehát csak az író lehet, aki a maga *Belső* elvei szerint válogat. Vagyis az ember.

Itt a *struktúra* fogalma kedvéért időzzünk el egy pillanatig. Kroeger ugyan nem említi, minthogy azonban e fogalom a matematikára alapozott irodalomtudomány egyik fő pillére, óhatatlanul találkozott vele.

Szerintem annak a rövid vitának, amit a fentiekben a kitűnő Kroeberrel folytattam, megvan a maga struktúrája, amelyet én határoztam és valósítottam meg. A következőképpen:

Mihelyt a tanulmány olvasását befejeztem, pontosan tudtam, hogy Kroeber egyetlen lépéssel sem jutott tovább Buffonnál. Eredetileg ezzel a megállapítással kezdtem a polémiát, s csak aztán tértem rá Kroeber szükségképpen hiányosan, de föltétlen jóhízeműséggel ismertetett gondolatmenetére. Mivel a végkövetkeztetés megelőzte a levezetést, a levezetés érdektelennek hatott, holott nem az, hiszen egy tudós már-már drámai küzdelmét ábrázolja egy fogalom tisztázásáért. Más szóval, ha Buffonnal kezdem nemcsak a poént lövöm le, hanem egyben igazságtalanul fölényesen bánok egy kétségkívül tiszteletet érdemlő tudóssal, aki bizonytalanul hányódik saját belső meggyőződései és a számítógépek igézete között. Nem beszélve a polémia olvasmányosságáról. Az igazság önmagában is igazság, de a súlya aszerint változik, hogy milyen más igazságok előzik

meg vagy követik. A vicc akkor is vicc, ha előre elmondjuk a csattanót, de sokkalta jobb az a vicc, amelyik a csattanóval végződik.

Ha e kis polémia belső elrendezése struktúrájának tekinthető, ha a struktúrák általában ilyenformán jönnek létre, az emberi agy termékeként, nem hinném, hogy a wisconsini számítógép urai ne eszmélnének villámgyorsan rá, hogy hiába mondom meg, mi a struktúra, vagyis hiába sütnék ki verejtékek között valamilyen meghatározást, amelynek alapján a munkát megindíthatnánk, a föladat mindenképpen megoldhatatlan. Mert miként adhatna számot a gép egy olyan folyamatról, mely úgyszólván esetről esetre változik, hiszen gyakran a struktúra alkotója sem tud mindig számot adni keletkezésének fázisairól. Mert gyakran öntudatosan szerkeszt, máskor viszont önkénytelenül, mivel rájár az agya, mivel struktúrák között él, tehát ösztönösen. A kabaré humoristái általában sokkal többet tudnak anyaguk struktúrájáról, mint a tudósok.

Példa rá a Helikonban közölt strukturalista tanulmány (Christiane és Claude Allais: *Egy strukturális elemző módszer – és alkalmazása a „Les Liaisons Dangereuses”-re*), amelyben a szerzők büszkén sorolják föl a legsemmitmondóbb „eredményeket”. Levélregényről lévén szó, a struktúrát tudósaink a levelekre támaszkodva állapítják meg: – „. . . a Les Liaisons Dangereuses-ben öt különböző periódus-csoport van, mintha a regény egy ötfelvonásos színdarabhoz hasonlóan bontakoznék ki. S íme a végső, minden ellentmondást letaglózó eredmény:

„Ez az öt felvonás a Les Liaisons Dangereuses struktúrájának öt fontos aspektusára jellemző. Mint már mondtuk, ezek az objektív módszerrel nyert eredmények egyetlen változó halmaza, a levélváltásokra vonatkozóan reprezentatív eredmény.”

Valahányszor egyik-másik „matekos tudós” az elméleti kalandozásokat föladja s példára hivatkozik vagy pláne az eredményeire, ezen a szinten mozog. Annál tiszteletreméltóbb a törvényszerűen ismétlődő eredménytelenségben tanúsított tö-

retlen buzgalom, annál tiszteletreméltóbb erkölcsileg a munkában tanúsított megszállottság, mely oly látványt nyújt, amelynek manapság nem sok területen lehetünk tanúi.

A bökkenő másutt van, nem az erkölcsi oldalon.

Abban nevezetesen, hogy a természettudós gyökeresen másként kezeli vizsgálata tárgyát, mint a matematika mankójára támaszkodó irodalmár. Lehet, hogy e tényt mások már észrevették, én most eszméltem rá. Minden házasságot az anyakönyvvezető előtt kötnek, de van *matrimonium consummatum* és *matrimonium non consummatum*. Valahol errefelé kell a különbséget keresni.

Jöjjenek az idézetek, valamennyi a Helikonból:

Vachal: – „Ha nem volnának bizonyos értelemben nyilvánvalóak (ti. a kiválasztott szövegek szógyakoriságai) nem is lennének lefordíthatók a számítógép nyelvére.” (381.)

Ugyanő a 389. oldalon:

„A számítógépek fontos tartozékai a felhasználók rendelkezésére álló előregyártott programok. Különösen értékesek a humán kutató számára, bármiféle numerikus szövegelemzéssel foglalkozzék is, hiszen sok eddigi munkát épp statisztikai naivitása tett érvénytelenné. Az előregyártott statisztikai programok nemcsak a hosszadalmas számításoktól szabadítják meg a kutatót, azt sem kell tudnia, hogy ezek hogyan mennek végbe. Így elemi statisztikai ismeretekkel, egy a terveit ellenőrző statisztikussal és egy előregyártott programmal az irodalomtudós finom és bonyolult numerikus analíziseket csinálhat.”

Christiane és Claude Allais:

„Az elemzésbe bevonandó változók kiválasztását részint a tanulmányozott regény természete, részint ezeknek a változóknak a mérhetősége határozza meg.” (400.)

Ugyanők, 405.

„Egy változó bármiféle elem lehet, amit a kritikus a regényben tanulmányoz, így leírások, cselekmény, szituációk, vagy mint a *Les Liaisons Dangereuses*-ban a szereplők közötti levelezés. A struktúra meghatáro-

zására a változókat valamilyen módon mérni kell. Valószínűleg a mai napig ez a legnagyobb akadálya a matematikai módszerek alkalmazásának az irodalomtudományban.”

Gránicz István Gumiljov versével foglalkozó tanulmányában kereken kimondja (408.):

„Az ‚Ősz’ több szempontból is megfelelőnek látszik erre a célra”, azaz a számítógéppel való vizsgálatra.

Mi tehát a különbség a természettudós módszere, másfelől a matematikához folyamodó irodalomtudós módszere között? A természettudós, ha szemben találja magát valamely eddig meg nem fejtett jelenséggel, addig keresi a módszert az alkalmas eszközt vagy műszert, amíg célhoz nem ér. Az irodalomtudós kikeresi a művek közül azokat, amelyek „alkalmasok” a matematikai vizsgálatra, amelyeket *mérni* lehet. Más szóval ez az objektivitásra törekvő módszer végeredményben a leggátlástalanabb önkényen alapul, s a „tudományos” vizsgálódás köréből kirekeszti mindazokat a műveket, amelyeknek elemei nem mérhetők, nem fordíthatók le a számítógép nyelvére, tehát alkalmatlanok az elemzésre. Új protokoll készül.

II.

Széljegyzetek az Egy hirhedett kalandor a XVII. században című Jókai műhöz

Elméletileg mindent nyilvántartásba kell venni, ami *számottevő* és ugyancsak mindent, ami *főlösleges*, a kutatás vezérelve azonban semmiképpen nem lehet az, mint ami a mai gyakorlatban: – megszámloljuk, ami mérhető, ami alkalmas a számolásról, függetlenül attól, hogy a számlálásra kijelölt elem fontos-e vagy mellékes a vizsgált mű szempontjából. Ezek között vannak, amelyeket meg lehet számolni és vannak, amelyek kicsúsznak a matematika ölelő karjából.

Ahány szerző, sőt ahány regény, annyiféle a számolnivaló.

Az alább következő adatok tehát a például választott regényre, Jókai *Egy hirhedett kalandor a XVII. században* című regényére érvényesek, bár egy részük más regényekre is alkalmazható. Műfaja szerint a *Hirhedett kalandor* fantasztiko-humoros kalandregény, tehát a cselekményes regények osztályába tartozik. Ez a tény a közelítés módját éppúgy meghatározza, mint a megszámlandó elemeket, elsősorban a kalandokat s a fantasztikus részeket, amelyeket éppoly könnyű megszámlálni, mint amilyen bajos a humort.

A cselekményes regényben két elem alkotja az alapot: – a szituációk és a fordulatok – kalandregény ezek nélkül nincs. A lélektan szerepe változó, vannak lélektani krimik – a krimi is kalandregény – akadnak olyanok, amelyekben a lélektan szegényes, sőt olyanok, amelyekben a szerző a helyzetek kedvéért fűtyül a lélektanra. Máskülönb a modern krimikben tömegesen találkozunk *action gratuite* bűnökkel. Számos krimiben a halálra üldözött bűnöző csak azért nem végez a nyomozóval, a nyomozó a bűnözővel, mivel mindketten tekintettel vannak a szerzőre.

Joggal kérdezhetik, miért választottam kísérleti tárgyul Jókainak épp ezt a regényét?

Elsősorban a véletlen kényéből. Olyan napon vettem kézbe, amikor émelylegve dobtam félre egy nagyképűn és sivatagian üres „számolás” irodalmi dolgozatot. Ha nem ejt meg Jókai zsenije, nem kábít el varázsa, ha nem győződöm meg arról, hogy a regény a maga nemében remekmű – nem támadt volna föl bennem a számolás kényszere. Jókai pikaró korszakáról, amelyről kitűnő utószavában Domokos Mátyás okosan szól, hadd idézzem: – „. . . mintha a képzelet legnagyobb magyar géniusza ösztönösen megérezné, hogy az ősrégi kalandregény műfajában . . . bátran szabadjára engedheti a nagyzás szellemét, meseszöví tündéreit”, hogy a tiszta képzelet játékaival lebilincseljen. A nagy írónak erről a gazdag korszakáról két irodalmi ellenfele, Péterfy és Gyulai tudomást sem vesz.

Mindezek után a kérdés az, mit érdemes a regényben megszámolni.

Elsősorban az alapszituációban rejlő szerkezeti elemeket, valamint az alapszituációból kibomló további szituációkat: azaz a fordulatokat, amelyek egyik szituációból átbuktatnak (nem vezetnek) a másikba; a lélektani fordulatokat; a helyszíneket ábrázoló leírásokat, szükség esetén különválasztva a fantasztikus helyszíneket a reálisaktól (amelyek egyébként ugyancsak a fantázia szülöttei).

Másodsorban a stiláris fordulatokat, a hangulatváltoztatások nyelvi eszközeit, a szókincs gazdagságát, hiszen e gazdagság a forrása, a kovása, az élesztője – fogékony agyak esetében – a képzettársítások gazdagságának és változatosságának, a szegényebb képességűeknél viszont a figyelmet tartják ébren. Bizonyára még sok mindent nyilvántartásba illene venni azzal az egyetlen föltétellel, ha a tényezők *immanensek*.

A szituációk és a fordulatok szempontjából túl jól választottam, a *Hirhedett kalandorban* ugyanis körülbelül száz fordulatot találtam. Aritmetikai törvényszerűség, hogy a szituációk száma kettővel több, mint a fordulatoké, az indító és a befejező szituációval. Ilyenformán a kétszáznyolcvankilenc oldalra terjedő olcsó könyvtári kiadás minden harmadik oldalára esik egy-egy fordulat. Nemegyszer azonban egyazon oldalon többször változtat irányt a cselekmény. A fordulatok egy részét események idézik elő, más esetekben a dinamikus elem szellemi természetű. Mind az egyik, mind a másik csoportot példákkal illusztráljuk.

Általában a magyar regények leggyöngébb része a szerkezet. Jókai regényeinek többsége e tekintetben remekmű, a *Kalandor* például. A kalandregény a cselekményen áll vagy bukik, alkotó elemei a szituációk és a fordulatok, amelyek láncformán fonódnak össze: szituáció, fordulat, újabb szituáció, abból újabb fordulattal újabb szituáció . . . És így tovább a végkifejletig; a cselekményes regény életet adó kettős spirálja: irodalmi

desoxirionuklein. Miután szikével lehántottuk a húst a szituációk-fordulatokról, föltárul a regény anatómiája.

A regény mozgása, sodra, dinamikája, sebessége, amellyel az olvasót magával ragadja, a fordulatok számától és minőségétől függ. Vannak rejtettebb fogások, árnyalatok, ezeknek csaknem egyenlő a vonzereje, a hatékonysága, mint a könnyen fölismerhető fordulatoknak, csak éppen bajosabb észrevenni őket. Véleményem szerint a kritikuskak, amíg az alapot nem tisztázta, a főbb színeket föl nem ismerte, nem erkölcsös az árnyalatokkal foglalkoznia.

A szituációk-fordulatok alkotta vázon a húst, az érendszert, a zsigereket, a porcokat, az inakat – egyszerűen az életanyagot – huszonhárom halálos bűn története alkotja, valamennyi epizód a maga helyén van, az optimális helyen, a legelőnyösebb háttér előtt. Akár előszóban, akár írásban, a komponálás az elemek elhelyezésében rejlik. Ezt a tudást, a retorika adta tudást, kevés magyar író, kevés magyar tudós sajátította el. Péterfy észrevett belőle valamit Jókai regényeiben, de valójában nem tudta, mit vett észre. Mint ahogy efelől az újabb retorikaszerűségek szerzői ugyancsak tudatlanságban leledzenek. Lásd a *Szónokok, előadók kézikönyvét* és Fischer Sándor művét, amelyben a fonetikai rész mesteri, a retorikai rész nem sikerült.

Az alapszituáció színhelye Koblenz; a várat a franciák ostromolják, a németek védelmezik. A németeknél szolgál Hugó mint konstábler, régi magyar szóval pattantyús, mai szóval tűzmester, a franciák kémje. A föl nem robbant bombákat visszalöveti az ostromlókra, előbb azonban üzenetet rejt el bennük, ezekben közli a nagyherceg és a vezérkar tartózkodási helyét. Tehát hiába változtatják szakadatlanul a főhadiszállást, a francia ágyúk lövedékei mindig a közelben csapódnak be. A várban mindenki retteg, ördögösségre gyanakszik, egyedül Hugó nem mutat félelmet, részint ez tereli rá a városbírót, a soltész gyanúját, részint a költekezése. Végül a soltész tetten éri a kalandort, lefoghatja és kínvallatásnak veti alá.

Jókainak – Péterfy és Gyulai óta – a lélektani lazaságokat szokás fölronni. Ami a három főszereplőt illeti, a lélektani szituáció kristálytiszt, ráadásul nem fekete alapon fehér, hanem valamelyest árnyalt. A kalandor összesen huszonhárom halálos bűnt vall be, azzal a hátsó gondolattal, hogy minél hosszabbra nyúlik a kihallgatás ideje, annál valószínűbb a szabadulása, hiszen a franciák előbb-utóbb beveszik a várat. Hivatásához képest a soltész minden erejével azon buzgólkodik, hogy az áru-lót elítéljék, ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy valahányszor csillogtathatja tudálékosságát, annak ellenére is megtegye, ha ezzel hitelesíti a vádlott egyik-másik állítását. A nagyhercegnek személyes oka volna bosszúra, hiszen a kalandor jelentései az életét veszélyeztették, mégis hatása alá kerül, elbűvöli elbeszéléseinek ötletessége, szelleme, sodra. A nagyherceg érzései az olvasó érzései, Jókai varázsolta el, mint annyi más olvasóját, milliókat. Néhány szóval említsük meg Madusnak, a hajdemák vezér lányának lélektani ábrázolását, amelybe joggal köthet bele a Péterfyn–Gyulain nevelkedett filosz. Madus ugyanis félelmetes zsványlányként mutatkozik be, csakhamar aggódó kispolgári feleség válik belőle, végül átváltozik fehér galambbá és a mennyekbe repül kivégzett férje lelkével. Ilyen lélektani felületességet Kemény Zsigmond csakugyan nem engedett meg magának.

Afelől, hogy Hugó halált érdemel, a bíróságnak kétsége nincs (részben ez motiválja a nagyherceg viselkedését), csupán a módja felől nem döntenek a vallomások befejeztéig, hiszen csak a bűnösség fajtájának megállapítása után határozhatnak a büntetés dolgában, amely – mint már említettem – föltétlenül halál, de hogy felnégyelés-e, vagy karóba húzás, az a hatályos jogszabályoktól függ.

Szituáció háromféle van: sztatikus, áldinamikus és dinamikus. A dinamikus szituáció mozgási lehetőségek nyalábja, minél többféle mozgást foglal magába, annál feszültebb, s annál meglepőbb a fordulat, amely újabb szituációval váltja fel az előzőt. A fordulat tehát a szituációban rejlő cselekvések közül

egy; a legszerencsésebb, amely megvalósult, mint a fogamzás irgalmatlan versenyfutásában a győztes spermium, amely befészkelte magát – a valóságba.

Jókai szituációit analizálni sem könnyebb, mint egy Jacquard gép kartonjából rekonstruálni az eredeti mintát. Senki nem kísérletezett ezzel a munkával. E regényírói technika mellett közömbös az a tény, hogy Jókainak mindig szüksége volt adatokra, amelyek többnyire maguk is a fantázia birodalmába tartoznak, s ezekről mint egy trambulinról rúgja föl magát a maga öntörvényű világába.

Analízisre a második fejezetből választottam egy részt. Ebben három szál keresztezi egymást, két hosszabb, az egyik a kalandor viszontagságait meséli el a hajdemákok bandájában, a másik a hajdemákoknak a tatárokkal vívott csatáit; a rövidebb szál a kötelessége elől megfutamodó hajdemák: Jurkó sorsa.

Hugót miután a tatárok megverik a magyarokat, gazdájával, a magyar úrral együtt eladják egy tatárnak. Amaz megalkuszik a magyar úrral, hogy kétszáz arany váltságdíjért szabadon bocsájtja. A kalandor semmi váltságdíjat nem ígér. A tatár összepányvázza őket, maga lóra ül, úgy tartanak hármásban Tatárország felé. Az ötödik napon az elpuhult nemes panaszkodni kezd, a tatár megtapogatja a nemes lábát, s hogy oda ne vesszen a váltságdíj, felülteti a lovára. Ezután Hugó lábát tapogatja meg, az már abban reménykedik, hogy neki sem kell többé gyalogolnia. Csalódik, mert őt fogja be hátsának, azaz a nyakába ül. Ez menti meg az életét Hugónak. A hajdemákok ugyanis meg akarják szerezni a tatárok zsákmányát; hogy ezt megtehessék, félig átfűrészelik a fák törzsét a tatárok útjába eső erdőben. Elég egyetlen fát ledönteni, máris recsegve-ropogva lezúdul az egész erdő, s maga alá temeti a tatárokat a fagyokkal együtt. Hugó azért ússza meg épségben, mert a lezuhanó fatörzs a nyakában ülő tatárt csapja agyon.

A zsákmányt kereső hajdemákok húzzák ki a tatár alól. Minthogy maguk közé akarják venni, megkérdik, nemes-e vagy paraszt, „szegény ördögnek” vallja magát. Próbátételképpen a

vezér pallost nyom a markába, s rámutat egy gyönyörű lányra, hogy fejezze le. Hugó megtagadja. Elárultad magad, nemes vagy – mondja a vezér s parancsot ad Madusnak, a lányának, hogy vágja le a fogoly fejét, Hugónak meg, hogy térdeljen le és imádkozzék. Ehelyett föl kacag s imádkozás helyett megkéri Madus kezét. Bátorsága meggyőzi a banditákat, társul fogadják. A lánykéréssel kapcsolódik be Hugó kalandjaiba Jurkó.

A ledöntött erdőt a hajdemákok fölgyújtják, egerutat szerznek és zsákmányostul vonulnak vissza megközelíthetetlen barlangjukba. Itt vonják felelősségre Jurkót, amiért megszaladt őrhelyéről. Büntetésül ki kell állnia a próbát, be kell ugrania a barlang végében tátongó „földalatti” tóba, hogy onnan kihozza Madus mellkendőjét. A legény az utolsó pillanatban visszahőköl. Mivel Madus kezének ez az ára – és más választása nincs – Hugó beugrik a tóba. „Nem telt el három perc, hogy ismét ott álltam Madus előtt, tetőtől talpig fehéren a sótól, mint egy bepúderezett ördög.”

Mindez inkább leírás, semmint analízis. Valamennyi fölvezetett helyzet dinamikus, ami annyit jelent, hogy megvan benne a választás lehetősége, vagyis a cselekmény más irányba fordulhatna, mint ahogy a regényben fordult. Hogy néhány példát mondjak, Hugó ígérhetne a tatárnak váltságdíjat abban a reményben, hogy adott alkalommal kereket old, hiszen szélhámos, leüthetné a tatárt és a magyar urat, hogy megszerezze a lovat; levághatná Madus fejét, leüthetné a hajdemákot, aki a ledőlt erdőben rátalál és felölthetné a ruháját stb. Ebben a regényben nincsen lehetetlen.

Ezek a változatok az olvasónak csak utólag jutnak eszébe, mint most nekem, mert a szituációk és a fordulatok olyan szédületes iramban követik egymást, hogy nincs idő mérlegelni. Másfelől, annak dacára, hogy a helyzetek nagy többsége konfliktusokat hordoz magában, Jókai tudatosan kerüli a drámai kiélezést. Ha élne vele, megváltozna a regény hangulata, elveszne a könnyedsége, tündéri meseszerűsége. Jókaitól mi sem áll távolabb, mint hogy valóságnak ábrázolja azt, aminek

egy része a harmincéves háborúban csakugyan megtörtént vagy megtörténhetett. Erre megvan a jó oka, hiszen regénye valóságos antológiája a borzalmaknak, szörnyűségeknek, a tömegmészárlásoktól a fekete miséig, pénzhamisítástól a kannibalizmusig stb. A valóság ellen a többi közt a konfliktusok fölötti elsiklással védekezik.

Példa a közvetlen közletről, Jurkót, a kötelességmulasztó őrt, miután fiaskót vallott a próbán, büntetésül egy sziklarepedésbe zárják, hogy ott iszonyú kínok között éhenhaljon, következtetem én; Jókai nem utal erre, őt sorban számol be az eseményről. Az utolsó két sort idézem:

„A cimborák kacajordítása elnémítá az elevenen eltemetett jajgatását ott a kőlap alatt.”

Azaz értesít a borzalom felől, de máris folytatja a mesét.

Ha kibontaná a konfliktust, ez esetben és a hasonlókban, egyfelől a regény elvesztené sodrát, a tízszeresére dagadna, másfelől a tetetlen borzalmak valósággá válnának. Ez is bizonyítja, hogy akik Jókai némely regényében a valóságot keresik vagy kérik számon a szerzötől, nagyjából úgy viselkednek, mint a mackós, aki panzerfausttal nyitja ki a wertheimkasszát. A záruk makacsok, csak a saját kulcsuk érintésére tárulnak ki.

Az események okozta fordulatok után vegyük sorra a szellemi természetű fordulatokat.

Kalandjai során Hugó ötven társával dereglyére száll kalózkodni, valahol a Csendes-óceánon elfogy az élelmük. Íme a szituáció. Más mód nem lévén, sorsot húznak, ki legyen az, akit megesznek.

„Az én nevem jött ki a kalapból – közli Hugó –, el voltam szánva . . . hanem mikor már vetkőzni kezdtem, előlépett az én kedves bajtársam . . . a nemes spanyol így szólt:

„Nem te halsz meg, dicső rajah! Neked feleséged van, nem is egy, hanem kettő. A te életed becses. Itt vagyok én, a te testvéred, ki dicsőségemnek tartom, ha mint Curtius egykor a római megnyílt üregbe, a ti éhező torkaitokba leugorva, a köztársaságot megszabadíthatom!” S e szókkal a nemes lélek . . . egy késkanyarintással leszelte a fejét, s odatette élém. A többiek elvégezték a munkát.”

A soltész kérdésére, hogy ő is evett-e az emberhúsból, annyit válaszol:

„Nagyon éhes voltam”

Már hangzik az ítélet:

„Emberi lélekkel bíró testnek megevése máglyán való megégettetéssel büntetettik.”

A nagyherceg megkérdi, milyen részét ette meg a spanyolnak:

„A lábát.”

Újabb fordulat: van-e az embernek a lábában lelke?

A soltész szerint van, a nagyherceg szerint ily fontos dologban csak a teológiai fakultás ítélhet. A fakultás hét napi tárgyalás után a következő ítéletet hozza:

„Az emberi lélek tart az emberi testnek a térde kalácsáig, ezért szükséges templomban és imádkozás közben letérdelni; mert odáig az emberben a lélek, ami azon túl van, az már lelketlen appendix.”

Az emberevést tehát törlik bűnei sorából.

Hét fordulat másfél oldalon, nem tudom, nem világrekord-e.

Ez a hét fordulat, csakúgy mint a velük rokon szellemű fordulatok, sajnos nem számláltam meg pontosan őket, az igazi jellemzői Jókai e művének. Nagy Miklóstól tudom, hogy a *Hirhedett kalandorral* az angolok foglalkoztak legtöbbet, többet mint mi, amivel nem sokat mondok, végül sem tudták milyen kategóriába sorolják. Voltaire-i rokonságot emlegettek – tévesen. Voltaire ugyanis minden idegében, minden ízében támadó humorista, a tévhiték, téveszmék, igazságtalanságok gerjesztik dühre, azok csiholják ki mindig mozgékony agyából a szellemességeket. Jókaiiban nyoma sincs ennek a támadókedvnek, szkepticizmusa az életet mindennél többre tartó bölcsé, nem élettágadó szkepticizmus. Jóformán valamennyi írónktól tomboló, kimeríthetetlen életszeretete különbözteti meg, amellet az esze, a műveltsége, a fantáziája.

Felmérni sem iparkodom, mennyi-mindennel adósa maradtam az olvasónak. Valójában nyilvántartásba kellett volna vennem a mű valamennyi *immanens* és egyben megszámlálható tényezőjét, s meghatároznom egy sereg fogalmat. Nem törekedtem másra, mint hogy próbát tegyek egy – éppen csak körvonalazott – módszerrel, amely valamelyes védelmet nyújt az önkényel szemben és nemcsak a számolásban. Elvégre azért esszé az esszé, hogy kísérletezzünk.

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL